

॥ ज्ञान दीपेन भास्यता ॥

कोयना शिक्षण संस्था संचलित,

बाबाशिंह देशार्ध कालजे, पाटण
ता. पाटण जि. सातारा

मराठी विभाग

व

विद्यापीठ अनुदान आयोग पुस्तकृत
सञ्चयस्तरीय चर्चासत्र

‘लोकरंगमध्यीवरील लोकरविषयाराचे स्वरूप’

१४ व १५ ऑक्टोबर २०११

लोकरंग
स्मरणिका

सन २०११-२०१२

संपादक

* डॉ. पांडुरंग ऐवळे * प्रा. विनायक राज

गोंधळ : कुलदैवतेचे उपासना विधिनाट्य

डॉ. हिंदुराव पाटील,
प्राचार्य व विभाग प्रमुख, विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर
मोबाईल : ९४२२४११०१७

प्राचीन काळापासून तुळजापूरची भवानी, माहुरची रेणुका, कोल्हापूरची अंबाबाई, वणीची सप्तशृंगी या देवता महाराष्ट्रातील अनेकांच्या कुलदेवता म्हणून ओळखल्या जात आलेल्या आहेत. खंडोबा या लोकदेवतेचा प्रभाव महाराष्ट्रातील सर्वच लोकांवर दिसून येतो. महाराष्ट्रभर विखुरलेली ही लोकदैवते व त्यांचे उपासक यांचे अतूट असे नाते आहे. विविध देवतांच्या या उपासकांना वेगवेगळ्या नावानी ओळखले जाते. भैरवाच्या उपसकांना 'भराडी' म्हणतात, खंडोबाच्या उपासकांना 'बाढ्या' म्हणतात तर भवानी, अंबाबाई, रेणुका आदी देवींच्या उपासकांना 'गोंधळी' म्हणतात. उपासकांच्या या नावावरुनच त्यांचे उपासनाविधी ओळखले जातात. भराडयांचे 'भराड', बाढ्यामुरळीचे 'जागरण', गोंधळयांचा 'गोंधळ' असे हे उपासनाविधी आहेत. भराडी, बाढ्या-मुरळी, गोंधळी ही मंडळी 'लोकगायक' आहेत तर त्यांचा उपासनाविधी भराड, जागरण, गोंधळ ही उपासना विधिनाट्ये आहेत.

'गोंधळ' या उपासना विधिनाट्याची प्राचीनता :

गोंधळोबद्दल डॉ. विश्वनाथ शिंदे म्हणतात, "गोंधळी ही एक भटकी जमात असून ते तुळजाभवानीचे भक्त असतात. परंपरेने 'कुलाचार'. म्हणून ते गोंधळाचा उपासनाविधी लाग्न, मुंज इत्यादी मंगलप्रसंगी यजमानांच्या घरी जाऊन करीत असतात. हा विधी म्हणजे मातृदेवतेची आराधना असते, त्यामुळे आराधना करताना ते गीत गात असतात."^१ म्हणजे 'गोंधळ' हा देवीचा उपासनाविधी आहे, ते उपासना विधिनाट्य आहे.

'गोंधळ' या उपासना विधिनाट्याचा उगम फार प्राचीन दिसतो. "गोंधळी हे रेणुकेचे आणि तुळजाभवानीचे उपासक माहेत. आपली उत्पत्ती जमदग्नी आणि रेणुका यांच्यापासून झाली असून माहूर हे आपले मूळस्थान आहे, अशी गोंधळयांची धारणा आहे."^२ 'रेणुकामाहात्प्य' या ग्रन्थाचा आधार घेऊन रा.चिं.ढेरे गोंधळाची प्राचीनता विषद करताना 'लोकसंस्कृतीचे उपासक' या ग्रन्थात म्हणतात की, परशुरामाने बेटासूर नावाच्या दैत्याचा वध केल्यावर त्याचे शीर तोडले व त्या शिराचे बनविलेले चौंडके वाजवून जे पहिले मातृवंदन केले त्यातून गोंधळाची प्रथा उगम पावली. रेणुकेप्रमाणे तुळजाभवानीही गोंधळयांची देवता आहे व तुळजाभवानीची प्राचीनता इ.स. १००० पूर्वी जाते आणि रेणुका तर त्याहूनही प्राचीन आहे.

समर्थ शिष्य दिनकरस्वामी तिसावकर यांच्या 'स्वानुभवदिनकर' या ग्रन्थात गोंधळाविषयीच्या कथेचा उल्लेख आलेला आहे. ज्ञानेश्वरीत 'गोंदळी' हा शब्द 'पिशाच्च' किंवा 'भूत' या अर्थाने आला आहे. रा.चिं.ढेरे यांच्या मते, "आद्य महानुभाव" वाड्यमयात दृष्टांताच्या रूपाने गोंधळाचे जे उल्लेख आलेले आहेत, . . . ते पहाता असे निःसंशयपणे म्हणता येते की, गोंधळ ही संस्था मूलतः भूतमातेशी संबद्ध असून, 'गोंधळ' हे भूमातेच्या सहचरांचे - भूतगणांचे - एक उपासनानृत्य आहे. अनेक भूते चक्राकार होऊन गीत-वाद्यांसह बेभान बनून नृत्य करीत आहेत, असा भाव भूतांची रूपे घेतलेला मानव समूह ज्या कार्यक्रमातून प्रदर्शित करतो तो गोंधळ होय, असे गोंधळाचे प्रारंभीचे स्वरूप दिसते. पुढे केव्हातरी ही संस्था रेणुकेच्या उपासनेत प्रविष्ट होऊन तिच्यातील भूत-प्रतीकांची स्मृतीही कालक्रमाने नष्ट झालेली असावी, असे दिसते,"^३ थोडक्यात गोंधळाचा उगम खूप प्राचीन आहे.

'गोंधळ' या उपासना विधिनाट्याचे स्वरूप :

माहूरला आमलिकाग्राम असेही दुसरे एक नाव आहे. 'आमलिकाग्राममाहात्म्य' या अप्रकाशित संस्कृत ग्रंथात गोंडलीनृत्याचे म्हणजेच आजच्या गोंधळविधीचे वर्णन आलेले आहे, त्यातूनच आजच्या गोंधळाचे स्वरूप निश्चित झालेले असावे, असे वाटते. आज गोंधळाचे दोन प्रकार दिसतात - (१) काकडया गोंधळ व (२) संबळया गोंधळ. काकडया गोंधळात काकडा पेटवून सर्व देवतांना गोंधळासाठी पाचारण केले जाते. सर्व देवतांची नावे घेऊन शेवटी -

"सकळीक दैवत। रंगात आले। रंग घेऊन आपल्या संतात गेले। उदे बोला। गोंधळ घाला"

असे गीत गाऊन समारोप केला जातो. संबळया गोंधळात संबळ आणि तुणतुणे या वाद्यांच्या साथीने देवीची स्तुतिगीते आणि पौराणिक कथागीते गाऊन व निरुपणात मध्येच विनोदी प्रश्न विचारून, श्रोत्यांना हसवून हा गोंधळ घातला जातो किंवा हा उपासनाविधी साजरा केला जातो. संबळ हे वैशिष्ट्यपूर्ण असे चर्मवाद्य आहे. त्यामध्ये छोट्या तबल्यासारख्या आकाराची एकमेकांना जोडलेली दोन चर्मवाद्य असतात व ती गळ्यामध्ये अशाप्रकारे अडकवली जातात की, वाजवणाऱ्याच्या पोटाखाली ती यावीत. ही वाजविण्यासाठी एक सरळ व दुसरी वाकडी अशा वेताच्या दोन काडया असतात. त्यातून वैशिष्ट्यपूर्ण असा 'संबळी' आवाज निघतो. संबळ वाजवण्यासाठी कौशल्याची गरज असते.

पूर्वंगात गण, आवाहन व आराध्य देवतेची स्तुती करणारी स्तुतिपर गायली गायली जातात तर उत्तरंगात सामान्यपणे पौराणिक विषयावर आख्यान लावले जाते. मुख्य गोंधळयास नाईक म्हणतात. नाईक गोंधळास प्रारंभ करताना प्रथम 'गण' म्हणतो. नंतर विधिं देवतांना आवाहन केले जाते व नंतर जगदंबेच स्तवन होते. (पूर्वंग) त्यानंतर गोंधळयांचे 'संगीत कथाकथन' चालू होते व जगदंबेच्या आरतीने गोंधळाची सांगता होते. (उत्तरंग)

आजच्या गोंधळात मुख्य गोंधळी असतो, त्याने अंगात घोळदार झगा घातलेला असतो. कमरेला शेला बांधलेला असतो. डोक्यावर फेटा किंवा शिंदेशाही पागडी घातलेली असते. गळ्यात कवड्याची माळ घातलेली असते. पायात धुंगरु बांधलेले असतात. कपाळावर हळवी कुंकवाचा मळवट भरलेला असतो. या मुख्य गोंधळयास नाईक म्हणतात. त्याच्याजवळच संबळ असतो व तो संबळ वाजवत असतो. इतर तीन सहाय्यक गोंधळयांनी थोतर, फेटा, अंगरखा असा पेहराव केलेला असतो. सहाय्यक गोंधळयांपैकी एकाजवळ तुणतुणे असते. एक गीत आणि कथा यांच्या सहाय्याने निरुपण करणारा असतो आणि चौथा निरुपणात मध्येच प्रश्न विचारून श्रोत्यांना हसविणारा असतो.

'गोंधळ' सुरु होण्यापूर्वीचा विधी :

'गोंधळ' सुरु होण्यापूर्वी गोंधळाची मांडणी करावी लागते. गोंधळाची मांडणी करताना एक स्वच्छ, धुतलेला पाट घेतला जातो. त्यावर नवा चोळखण किंवा नवे वस्त्र अंथरले जाते. त्यावर तांदळाचा चौक भरला जातो. हा चौक हळद-कुंकू वाहून सुशोभित केला जातो. फुलेही वाहिली जातात. चौकाच्या चार कोपरावर चार व मध्ये एक याप्रमाणे पाच खोबन्याच्या वाट्या मांडल्या जातात. त्याच्याबरोबर सुपान्या, खारका, हळकुंडे व केळी या वस्तूही माडलणा जातात. चौकाच्यामध्ये तांब्याच्या कलशाची स्थापना केली जाते. त्यामध्ये पाणी भरले जाते. कलशावर नारळ व आंब्याची किंवा विड्याची पाने अशा पद्धतीने ठेवली जातात की त्याला कमलदलाचा आकार प्राप्त व्हावा. चौकाच्यापुढे विड्याची पाच पाने ठेवून त्यावर भात ठेवला जातो व भातावर कणकेचा एकेक करून असे पाच दिवे ठेवून ते पेटवले जातात. पाटाभोवती पाच उसांचे किंवा ज्वारीच्या ताटांचे मखर उधे केले जाते. त्याला कडाकण्या टांगल्या जातात व मधोमध फुलाची माळ बांधून ती कलशावरील नारळावर सोडली जाते. शेजारी जुन्या कपडयाच्या चिंद्या तेलात बुडवून दिवटी पेटविली जाते किंवा काकडे तयार करून पेटवले जातात व यजमान गोंधळविधी संपेपर्यन्त त्यावर तेल ओतत राहतो.

गोंधळातील 'गण' :

गोंधळास सुरुवात करण्यापूर्वी प्रमुख गोंधळी व त्याचे साथीदार रंगदेवतेला अभिवादन करतात. तसेच विधिनाट्याला प्रारंभ करण्यापूर्वी प्रथम गण गाऊन नंतर सर्व देवदेवतांना या विधिनाट्यात सहभागी होण्याची विनंती करतात. गोंधळी विविध प्रकारचे 'गण' गातात. गणांच्या संदर्भातील त्यांचे गायनकौशल्य व रचनाकौशल्य श्रोत्यांना खिळवून ठेवणारे असते. हे गण मौखिक परंपरेने चालत आलेले असतात. उदाहरण म्हणून खालील दोन गण पाहता येतील -

(१) "मोरया गणपती रे गणराया , किती विनवू तुला महाराजा ।

तेहतीस कोटी देवदेवता , सर्वाआधी गणनायका ।

दैत्या मारुती केलीस दशा , पळवून लावली दाही दिशा ।

देशी दुष्टाला तू सजा , किती विनवू तुला महाराजा ॥" ^४

गोंधळातील हे 'गण' नृत्याच्या साथीने म्हटले जातात. त्यामुळे त्यात म्हणण्याचा ठसकेबाजपणा येतो. गणाचे स्वतंत्र वाढ.मयरूप प्रचलित असत नाही ते परंपरेने चालत आलेले असते.

'गोंधळ' विधिनाट्यातील देवतांना आवाहन :

गण झाल्यावर गोंधळी उपासनास्थळी सर्व देवतांनी यावे असे आवाहन करतो. या आवाहनाचे स्वरूप उंच स्वरात केलेल्या निमंत्रणासारखे असते. गोंधळी देवदेवतांबरोबरच समुद्र, तारांगण, आकाश यांनाही गोंधळास येण्याचे आवाहन करतो. अशा प्रकारे गोंधळी आठवतील त्या सर्व देवतांना गोंधळास येण्याची विनंती करून, 'राहिले साहिले गोंधळा ये' असे म्हणून सर्वांना गोंधळास येण्याचे आवाहन करतो. या आवाहनास देवतांचा विशिष्ट क्रम किंवा ज्येष्ठ / कनिष्ठ असा कुठलाही भाव नसतो.

'गोंधळ' विधिनाट्यातील गोंधळगीते :

'गण', 'देवतांना आवाहन' झाल्यावर गोंधळी उपासना देवतेची स्तुती करणारे, तिचे रूप - स्वरूप वर्णन करणारे, तिची भक्ती करणारे गीत गातो, तेच गोंधळातील 'गोंधळगीत' होय. या गोंधळगीतात वेगवेगळ्या देवता प्रत्यक्ष आवाहनस्थानी आलेल्या आहेत असे मानून त्यांची आराधना केली जाते. या गोंधळगीतात देवीचा पोशाख, तिचे रूप, तिचे माहात्म्य, भक्ताला तिच्याबदल वाटणारी ओढ इत्यादी बाबींचे वर्णन आलेले असते. रेणुकेचे गोंधळी किंवा भवानी देवीचे गोंधळी यांच्या गोंधळगीताचे स्वरूप साधारणपणे सारखेच असते, संबोधनात काय तो फरक असतो. गीतांची रचना यमकानुप्रासयुक्त अशी असते व त्यामध्ये भक्ताची आर्तता दिसून येते. उदा. -

"शिर झाले पांढरे ग फटक , लागले ग चटक । एकवेळ कशीही करून भेट माझी घ्यावी ।

सोन्याचा उंगविल दिवस, करितो ग नवस, मी भरीण वटी नारळी, केळी, डाळिंबे ॥

का अनर्थ झालीस अशी, आशा लागे मशी , तुझ्या अंबा ग बाई ॥" ^५

गोंधळाच्या उत्तररंगातील संगीत कथाकथन :

वर सांगितल्याप्रमाणे 'गोंधळ' या विधिनाट्यातील पूर्वरंगात गोंधळाची मांडणी, गण, देवतांना आवाहन गोंधळगीते यांचा समावेशी होतो तर उत्तररंगात पुराणातील एखाद्या कथेचे संगीत कथाकथन केले जाते. हे साभिनय नाट्यमय सादरीकरण असते. या कथाकथनात रामायण-महाभारतातील त्यांतही महाभारतातील कथा प्रसंगांवर विशेष भर असतो.

"कधीकधी यातील कथांना मुळात कुठेही आधार नसतो. लोकमानसात परंपरेने चालत आलेली ही कथानके असतात. गोंधळ्यांच्या जवळ अशा आख्यानांचा भरपूर साठा असतो."^१ पौराणिक कथाकाव्यांशिवाय लौकीक कथाकाव्येही गोंधळी गातात आणि सादर करतात. 'गंगू तेलणीची कथा', 'राजा भोजाची कथा', 'जांभूळ आख्यान' ही अशा काही लौकीक कथाकाव्यांची उदाहरणे म्हणून देता येतील. या कथा गायनात आणि सादरीकरणात प्रत्यक्ष -अप्रत्यक्षपणे काहीएक बोध असतो, समाजाचे प्रबोधन असते. या कथाकाव्यातून गोंधळी मानवी स्वभावधर्मांचे सूक्ष्म असे दर्शन घडवितो, त्यातून त्याच्या प्रतिभेचे दर्शनही घडते. अर्थात ही प्रतिभा कोण्याएका गोंधळ्याची नसते ती लोकप्रतिभा, समूहप्रतिभा असते. त्यामुळे गोंधळातील या संगीत कथाकथनात श्रोता गुंग होऊन जातो व त्या सादरीकरणाच्या आनंदाने तृप्त होऊन जातो. दुर्देवाने अशा या परंपरेने चालत आलेल्या कथागीतांचे फारसे संकलन झाल्याचे दिसत नाही. ही मराठी वाड्मयाच्या दृष्टीने मोठी दुर्देवाची गोष्ट होय.

गोंधळी या कथागीतातील नळासारखा राजा किंवा दमयंतीसारखी राजकन्या यांच्यातील लोकोत्तरत्व काढून टाकतो व श्रोत्यांसारखा सर्वसामान्य मानवी भावभावना त्यांच्याही ठिकाणी वसत असल्याचे कथन करतो. त्यामुळे या कथागीतातील नळराजा सकाळच्या वेळी ओटयावर तोंड धुताना दाखविला जातो. त्यामुळे या पात्रांच्याबदल श्रोत्यांच्या मनात आपलेपण निर्माण होतो. गोंधळातील ही कथागीते लवचिक असतात. अधूनमधून खांडण्या म्हणजे वर्णनातील तपशील चितारणारे रचनाबंधही सादर केले जातात. कथागीतातील पालुपदाचे प्रत्येक घटनाप्रसंगानंतर आवर्तन केले जाते. त्यावेळी प्रमुख गोंधळी फेर धरून नाचतो किंवा स्वतः भोवती आकर्षक गिरकी घेतो. संवाद आयत्यावेळचे व उत्स्फूर्त असतात. निवेदन देखील कुठे, किती कसे करायचे हे देखील पूर्वनियोजित नसते.

अलिकडच्या गतिमान व्यावहारिक जगात गोंधळाचे स्वरूप बदलू लागले आहे. लग्नविधीनंतर गोंधळाचा कुलाचार उपचार म्हणून पार पाडला जातो. त्यामध्ये फक्त पूर्वरंगच सादर केला जातो. उत्तररंगाला फाटा दिला जातो व पूर्वरंगही सादर केला जातो व पूर्वरंगही गण, आवाहन, नमन व जोगवा अशी गाणी म्हणून किमान वेळेत उरकला जातो. रंगमंचावरील गोंधळात गोंधळ या विधिनाट्याचे विधिस्वरूप जाऊन त्याचे लौकिकीकरण होऊ लागले आहे. ही गोष्ट या विधिनाट्याच्या एकूणच स्वरूपाला व त्याच्यातील उत्स्फूर्ततेला बाधा पोचवणारी आहे असे वाटते.

संदर्भ सूची :

१. शिंदे (डॉ.) विश्वनाथ, लोकसाहित्यमीमांसा भाग १ ला, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे ३०, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ ७२
२. ढेरे रा. चिं. , लोकसंस्कृतीचे उपासक, पद्मगंधा प्रकाशन, एरंडवणा, पुणे - ३८, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ २१
३. तत्रैव, पृष्ठ २३
४. मांडे प्रभाकर, लोकगायकांची परंपरा, गोदावरी प्रकाशन, सिडको, औरंगाबाद - ४३१००३, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ ११२
५. शिंदे (डॉ.) विश्वनाथ, उपरोक्त, पृष्ठ ७३
६. मांडे प्रभाकर, उपरोक्त, पृष्ठ ११३

★ ★ ★